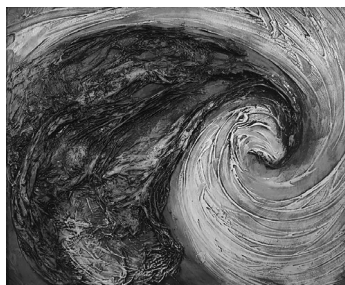

CSUTAK ISTVÁN

KIKACSINTÓS CENZOROK, ÁTHALLÁSOS MAGYAR DALSZÖVEGEK AZ 1970-ES ÉVEK DEREKÁN ROMÁNIÁBAN

■ Az államszocializmus idején Romániában a cenzúrának két korszaka volt: 1947–1977 között intézményesen működött, az úgynevezett Sajtó- és Kiadói Főigazgatóság égisze alatt, majd az 1977–1989-es időszakban ez intézményként megszűnt, a cenzúra azonban megőrizte, sőt megerősítette kiváltságait. A Román Kommunista Párt (RKP) Központi Bizottságának (KB) egy 1977. június 28–29-i határozata értelmében szüntették meg az említett Főigazgatóságot, vagyis a Cenzúrát. Persze ezt senki nem gondolta komolyan, hisz az eltörölnél sokkal brutálisabb, az emberek egymással szembeni gyanakvására és bizalmatlanságára alapozó háromszintű rendszer (szerkesztőség, Szocialista Kultúra és Nevelés Tanács, RKP KB) lépett működésbe. A tágabb korszak cenzúráját a következőképpen jellemzi Liviu Malița: „A rendeletileg létrehozott Főigazgatóság eleinte csak a nyomtatott sajtóra és a könyvkiadásra terjesztette ki az ellenőrzést, később minden művészeti és nyilvánossági formára. A cenzorok ellenőrizték a színházakat, a megjelenő kiadványokat (a példányszámok, könyvformátum, oldalszám betartását is), de jóváhagyási jogosítványuk nem volt. Csak a Főigazgatóság, ez a titkosszolgálatok mintájára megszervezett nagy és bonyolult intézmény engedélyezhetett bármit, az alkalmazottnak pedig titoktartási kötelezettséget írtak elő. [...] Ami a művészetet illeti, arra törekedett, hogy beszívárogyon az alkotói folyamatba, egészen a művész tudatáig. Célja nem egy-

A potenciális cenzor lehet barátságos (kikacsintós), semleges, illetve ellenséges. Mindkét fél, cenzor és cenzúrázott tudatában van annak, hogy vannak tabutémák, vannak korlátok, melyeket nem az adott pillanatban és nem az adott szereplők fognak megváltoztatni.

szerűen a tiltás volt, hanem hogy a hivatalos művészet minden alternatíváját ellehetetlenítse. A kánontól való bármilyen óvatos eltérés is főbenjáró bűnnek minősülhetett, a felforgatás vádját a legártatlanabb részlet is magára vonhatta. A kultúra ideológiai tisztaságának visszaállításához a cenzúrát is meg kellett reformálni: a decentralizálás látszatát keltve a párt megerősíti a helyi (megyei) pártbizottságok, illetve a Kulturális és Nevelési Tanácsok szerepét az ellenőrzésben. A kritériumok, bár ismertek, mégis zavarosak voltak, növelték a bizonytalanságot, és félelmet keltettek a »megtekintésektől« (vizionare). Az ismérvek az aktuális ideológiai programnak, olykor pedig a cenzorok szeszélyeinek megfelelően változhattak, de a valóság metamorfózisai is hatást gyakoroltak rájuk: az afféle banális szavak, mint »hús«, »kávé«, »hideg«, »sötét«, tiltottá váltak a színpadon csak azért, mert a mindennapi életben nem volt hús, se kávé, a lakások pedig fűtetlenek voltak és sötétek. Az tehát, ami a hetvenes években még tolerálhatónak számított, és a »kritikai realizmus« részét képezte, egy évtizeddel később már felforgatónak és támadhatónak minősült.⁷¹

Az elkövetkezőkben, a teljesség és a tudományosság igénye nélkül próbálom megvillantani azokat az összetevőket, melyeknek köszönhetően az általam alapított temesvári Garabonciás együttes dalai és színpadi megjelenése annyira „át-hallásos” lehetett egy olyan korban (1976–1981), melyről elég sok tévhit, frázis forog közkézen.

„...nem firtatni soha kényes dolgokat...” – Tabutémák, előzetes cenzúra

■ A tabutémák létezéséről tudtunk, hisz már kisgyerekkorunkban megtanultuk a családban, hogy vannak dolgok, amik léteznek, számunkra akár fontosak is lehetnek, de nem szabad, sőt néha egyenesen veszélyes említést tenni róluk. Ilyen volt a magyar zászló (piros-fehér-zöld, a Himnusz). Megtörtént, hogy valamilyen kommunista ünnepre, a fontos elvtársak számára feldíszített lelátót kellett újradíszíteni, mert fehér papírgallérral díszítették a muskátli virágok cserepeit.

Tabutémák közé tartoztak az egyházzal, vallással, hittel, Bibliával kapcsolatos ismeretek. De ez esetben máris repedések mutatkoztak a falakon, hisz *A három testőr* történetéből forgatott francia kalandfilmben szó esik bíborosról, pápáról stb. És szép csendesen kiderült, hogy előbb történelmi, majd földrajzi elnevezéseket sem szabad már magyarul használni.

Györffy Gábor a *Kommunista cenzúra a XX. században* című tanulmányában így foglalja össze a folyamatot: „A nemzeti egyneműsítés és beolvasztási politika jegyében a hatalom [...] olyan intézkedéseket hoz, amelyek nyelvhasználatában, hagyományai ápolásában korlátozzák az erdélyi magyarságot, azzal a végső szándékkal, hogy ne érezze magát a magyar nemzet részének. Számúznak olyan szavakat, amelyek a magyar múlt, nemzeti hovatartozásra vonatkoznak. Így a diktatúra idején hol megtiltották, hol engedélyezték a csángó, székely elnevezéseket, egyházi vonatkozású fogalmak megjelölését (mise, istentisztelet, keresztelés, szentháromság stb.). A történelmi személyiségek nevének románosítása a hatalom felfogásában a »néptestvériséget« volt hivatva hangsúlyozni (pl. Dózsa – Doja). Bevett gyakorlat lett, hogy a hagyományos magyar–román helyett, román–magyar kapcsolatokat kellett írni. Megtiltották, hogy a nyelvészek például a magyar nyelvnek a románra gyakorolt hatását vizsgálják. Az általánosan használt jövevényszó kifejezést pedig felváltotta a kölcsönző (mivel egy román

szó semmi esetre sem lehet jövevény).”²² Ehhez adódott hozzá a tiltólistára (indexre) tett szerzők és művek hosszú sora.

Felkészülés megtekintésre, cenzúrázásra

■ A potenciális cenzor lehet barátságos (kikacsintós), semleges, illetve ellenséges. Mindkét fél, cenzor és cenzúrázott tudatában van annak, hogy vannak tabutémák, vannak korlátok, melyeket nem az adott pillanatban és nem az adott szereplők fognak megváltoztatni. Ám a cenzornak elég tág mozgástere van, és saját emberi minősége és műveltsége (vagy műveletlensége) döntő módon befolyásolja a „végeredményt”.

Petrozsényban, Temesváron és Bukarestben zenei tevékenységem során „kikacsintós” cenzorokkal találkoztam. Ezek az emberek néha a szó szoros értelmében is rád kacsintanak: te is tudod, én is tudom, úgy kell tennünk, mintha vére-sen komolyan vennénk a dolgot. Ez a fajta cenzor tudatában van annak, hogy nem túl nagy szakmai dicsőség bármely politikai rezsimet mukk nélkül szolgál-ni, hát még ebben a státusban!

Előfordul, hogy a cenzor a szádba rágja: „Ugye ez azt jelenti, hogy...” és te bólogatsz. Vagy kölcsönös bizalom esetén beteszél valami olyant, ami számodra nem fontos, mindenképp ki kell venni. Ezt mutatod meg, mintegy véletlenül a cenzornak. Ő felszisszen, törli a problémás részt, egymásra kacsintás. Mindkét fél számára eredményes volt a cenzúrázás. Erre a trükkre Boros Zoltán televíziós szerkesztő tanított. A szerkesztők legtöbbször tudták, érezték, hogy mennyi-re „fokozódik” az osztályharc, mennyire kell „éber elvtársat játszani” a cenzoroknak. A cenzor figyelme vagy párthűsége azonnal lankad, ha talált valamit, amit felmutathatna majd főnökeinek: lám, ezt meg ezt kívágtam.

Középiskolásként, amíg „nyári gitáros”-ként mentem Bukarestbe a tévé Magyar Adásához hangfelvételeket és azután filmfelvételeket készíteni, mindig előre jeleztem a verseket, melyeket megzenésítettem. Ezek a versek a Kriterion által kiadott kötetekben is megjelentek volt, ha éppen nem is Kriterion által kiadott kötetben találtam azokat. És a Kriterionnál is volt cenzúra, ugyanaz, ami a televíziónál (RKP KB Propaganda Osztály), tehát az ilyen szövegekkel sem volt gond.

Családból, innen-onnan megtanultuk a tabutémákat. Szüleim dél-erdélyiek lévén, a bécsi döntések idején is Dél-Erdélyben éltek, ott jártak magyar iskolába, ergo nagyon pontosan ismerték a (román) nacionalizmus természetét (is), de a proletkult „szellemiségét” is. Vagyis volt fogalmam arról, hogy mit lehet és mit nem lehet „kidalolni”.

Első hangfelvételem előtt elküldtem a zenei szerkesztő Boros Zoltánnak a javasolt dalok kottáit, és külön lapra, gépelve, a szövegeket (verseket). Ez abban az időben szokatlan volt, hisz viszonylag kevés embernek volt otthon írógépe. Az első időkben egy ismerősünk gépelte nekem a dalszövegeket (verseket), de a középiskola végére szüleim vásároltak nekem egy írógépet. Boros úgy fél szájjal, óvatosan, megemlítette, hogy kotta vagy legalább lókotta jó lenne. Meg sem fordult a fejemben, hogy zenei stúdióba úgy is lehet hangfelvétellel menni, hogy nincs kotta. Neki viszont voltak már ilyen irányú „élményei”. Rövid úton tisztáztuk, hogy ha kottáról beszélünk, ugyanarra gondolunk (öt párhuzamos vonal-ból álló csoportokkal telenyomtatott lapok, füzetek – légyipiszkok a vonalakon és vonalak között), ha kottát mondunk.

Kitűnő iskola volt a temesvári Thália diákszínjászó csoport is. A Thália főpróbáinak megtekintéseit Albert Ferenc professzor úr „vezényelte”. Ezek olyan alkalmak voltak, amikor mindkét fél tisztességesen járt el, illetve egyik fél sem akarta becsapni a másikat. Világos volt, hogy Temesváron Albert Ferenc és társai azon igyekeztek, hogy tágítsák a mozgásteret, illetve megóvjanak mindenkit attól, hogy értelmetlenül rohanjanak fejfel a falnak.

Dalszövegeinknek mintegy kétharmada Kinde-vers volt, a fennmaradó harmadot pedig elsősorban magyar klasszikusok versei tették ki. Hát bizony, akik akkor beleolvastak Kinde „dalszövegeibe”, és volt irodalmi műveltségük, azonnal érezhették, hogy ezek a veretes mondatok „áthallásos” üzenetek hordozói. Hasonló módon, ha valaki belehallgatott a Garabonciás-dalokba, azonnal tudta, hogy zeneileg nem nagyon van cenzúrázási lehetőség, mert négy szólamra énekelve nem lehet artikulátlanul üvöltözni.

De ugyanez volt a helyzet az Ifjúnunkás Matinéé esetében is. Cseke Gábor, a Bukarestben megjelenő ifjúsági hetilap főszerkesztője, érdeklődéssel hallgatta dalainkat, a költő Kindét is ő publikálta először, és hosszú ideig egyedül ő.

Bodor Pál esetében, Bukarestben, lényegesen nagyobb volt a tét. Hisz Temesváron egy előadásra, a Diákház 500 ülőhelyes nagytermébe legtöbbször 600 néző zsúfolódhatott be. A Ion Vidu Zenelíceum méltán híres és nagyon előkelő hangversenyterme 350-400 férőhelyes volt. De abban az időben a román televízió bukaresti magyar adását minden alkalommal több mint egymillió (nem tévedés!) néző követte.

A semleges cenzor csak nyugodtan akar aludni. Általában közepesen műveletlen és tájékozatlan, ezért bizonytalan és kissé gyanakvó. Nem akar feltétlenül ártani. Sőt, ha sikerül meggyőzni arról, hogy a kérdéses műsorszám jó, netán értékes, akkor elvből nem akar rosszat. Ha nem félne annyira, és nem lenne annyira bizonytalan, még támogatna is. De legalább nem okoz neki örömet a kötekedés. Ilyen volt a román televízió nemzetiségi adásainak Bodor Pál helyére kerülő főszerkesztője, illetve az Ifjúnunkás Matinéé esetében a Cseke Gábort követő főszerkesztő.

Ellenséges, rosszindulatú cenzorral életemben először Csíkszeredában találkoztam. Helyi erő volt a lelkem. Azonnal véget is vetett a zenénknek.

„Az összefüggést kell érteni!” – Cenzúra Temesváron

■ Temesváron nem ismertem senkit, és nem ismert senki sem. Együtttest akarom alakítani a Diákház égisze alatt, petrosényi, líceumi próbálkozásaim után.

Bementem a diákház igazgatójához, Valeriu Panasiuhoz. Mondom neki, hogy mit szeretnék. Falféher lett. Gondolom állandóan félt, hogy mi fog történni a diákházban, hisz Temesváron akkortájt több mint 16 000 egyetemi hallgató volt, szép számmal külföldiek közöttük, arabok, feketék. Védte a diákrendezvények közül, amit tudott, de egy új magyar együttes engedélyezése már nem az ő hatásköre volt. Mondta, hogy bizony a Diákszövetség elnökének jóváhagyása kell. Semmi gond, ki az, hol találom? – kérdeztem. Petru Andea, tanársegéd, a Tudományegyetemen van a Diákszövetség elnöki irodája.

1976-ot írtunk. Volt már vagy négyévnnyi gyakorlatom a román televízió magyar adásánál. Hallottam cenzúráról, „vizionálásról” (megtekintés). Addig kizárólag klasszikus költők verseinek megzenésítéseivel voltam a tévénél. Mivel a verseket kizárólag a Kriterion által kiadott kötetekben találtam, dalaim szövege-

inek cenzúráztatása nem okozott gondot, a Kriterion által megjelentett köteteket akkor még senki meg nem kérdőjelezte.

A „vizionálás” meg a kész műsorokra vonatkozott. Tudtam, hogyan folyik le a „vizionálás”, mert megkérdeztem: mit jelent a szó, a tevékenység. Előfordult persze, hogy a szerkesztők izgultak egy-egy műsorszám sorsáért.

Ugyanígy a Thália diákszínjátszó csoport készül előadásait is, főpróbán, egy bizottság meglepett. Nem nagyon érdekelt ez sem. Ott ültek néhányan a sötét nézőtéren. Mi inkább utolsó utáni főpróbának tekintettük az egészet, hisz a Tháliának és mentorának, Mátray Lászlónak akkora szakmai tekintélye volt, hogy még Dürrenmatt úr színdarabjai is átmentek a „cenzúrán”.

Szóval bejelentkeztem a Diákszövetség elnökéhez, Petru Andeához. Elsőre fogadott. Temesváron ez is természetes volt, de tudtam Polytonos barátaimtól, hogy Kolozsváron ez azért nem ment volna ilyen könnyen.

Mentem.

Mire odaértem, hasonlóan neves filozófus kollégámhoz, az agresszív kismalacoz, már jól feldühítettem magam. Minden dél-erdélyi felmenőmtől tanult frusztráltságom ott dübörgött dacomban – úgyis mindegy, minden mindegy, úgysem fogja „ez” itt megengedni, hogy külön magyar rockegyüttest alakítsak a Diákház égisze alatt!

Andea meg ott volt a helyén. Nem volt elfoglalva mással, hanem azonnal fogadott. Én meg berontottam bizony. (Az persze fel se tűnt nekem, hogy be lehetett rontani a diákszövetség elnökéhez.)

Petru Andea szelíd mosolya, fiatalos arca – ma, hetvenen túl is változatlan – jóindulatúan kérdezte: „Hány éves?” – nem tegezett kapásból – „Húsz? Isten éltesse még sokáig! Foglaljon helyet!”

Mire leültem, már le is voltam ültetve. Szégyenkezve hebegtem-habogtam, hogy magyar rockegyüttest szeretnék alakítani, hogy ne kelljen a „Megéneklünk Románia Nemzeti Fesztiválon” fellépniünk. Sejtettem, reméltem, hogy nem nagyon tudnának mit kezdeni egy magyar rockegyüttesrel a „nemzeti” Fesztiválon. (Az angolszász világból érkező zenei irányzatot mi is a hatalmat kritikusan kezelő műfajként akartuk művelni, nem besimulni a (román) „nemzeti vonulatba”).

Normális körülmények között a temesvári egyetemi központ Romániai Kommunista Diákok (egyetemi hallgatók) Szervezetei Szövetségének³ elnöke, magából kikelve kellett volna kivágjon első emeleti irodájának ablakán. És mire föl-det értem volna, már az ország összes egyeteméről és főiskolájáról is ki lettem volna tiltva – minimum.

Ehelyett Andea elmosolyodott, és azt mondta: „Magyar dolog? Akkor menjen át Kilyéni Pistihez.” Így: Pistihez. „A magyar dolgokkal ő foglalkozik. Ha Kilyéni igent mond, akkor a dolog rendben van.”

Akárcsak bölcs kollégám a filozofálgatásban, az agresszív kismalac, azonnal kitaláltam: Andea nem utasít el. Átpasszol „ehhez” a Kilyéni nevűhöz. „Ez a Kilyéni nevű” majd azt mondja, hogy beszél Andeával, és jöjjenek vissza máskor. És soha nem lesz ott, és velem „ki lesz tolván”, és mégis nekem lesz igazam ... de, ha már itt vagyok, bemegyek Kilyénihez. Veszteni valóm nincs. Soha senki ne mondhasssa, hogy azért nem sikerült, mert be se kopogtam.

Természetes az lett volna, hogy legalább Kilyéni ne legyen a helyén. De ott volt! Fogadott. Hellyel kínált. Mondom, ki vagyok. Mondja, „tudom, hogy ki vagy”. Mondom, hogy mit szeretnék. Nem hagyta, hogy végigmondjam. Menj be

a diákházba, mondd meg Panasiunak, hogy beszéltél velem, minden rendben van, az együttes neve is.

Szóval visszamentem Panasiu igazgató úrhoz. Mondom neki Andeát, Kilyénit. Talán halvány mosoly futott végig az arcán, mondta, menjek be a szakirányítóhoz, nézzük meg, hogy mikor, mennyi időre kérünk próbatermet, mire van szükségünk, mikor legyen színpadi próbánk, mikor szeretnék előadást tartani, mit akarunk a plakátra írni.

És így intézményesült a temesvári Garabonciás együttes.

Sok-sok évvel később jutott eszembe, hogy Panasiu előre szólhatott Andeának, Andea meg Kilyéninek. Én csupán az eljárások tiszteletben tartására mentem végig irodáikon, pofavizitelni.

Különben Temesváron, abban az időben, közművelődés területén, de lehet más „ágazatokban is”, volt egy magyar „aktivista”, akiben a rendszer megbízott. Ezek az emberek elsősorban azt nézték, hogyan segíthetnek, az esetleges gondokat hogyan oldhatják meg. Hogyan magyarázhatják ki a történeteket. Szóval kötelességüknek tekintették, hogy a magyarokért tartsák a hátukat. A cenzúra erősödésével párhuzamosan ezt tapasztaltam Albert Ferenc professzor úrnál és Csizmarik László tanár úrnál is. Előbbi az egyetemi központ pártbizottságában volt a „magyar”, utóbbi a Szocialista Nevelés és Kultúra Temes Megyei Bizottságában volt ugyanaz.

Nekem pedig természetes, magától értetődő helyzetnek tűnt, hogy a (Román Kommunista) Párt magyar aktivistái fontosnak tartanak minden magyar nyelvű közművelődési kezdeményezést. Hogy apró összekacsintások vannak közöttünk, és nem kell magyaráznom, hogy jelentős magyar költők verseit is énekelve igyekszünk a magunk módján részt venni az identitásunk megőrzéséért vívott tusában.

„És most mondja el nekem, miből lesz a botrány, hogy meg tudjam védeni magukat.” – Vizionálás helyett

■ Szóval televíziós tapasztalatból hallottam a megtekintésekről, ezért a Thália előadásai előtti vizionálások sem leptek meg. És annak rendje és módja szerint, az első Garabonciás koncert előtt bementem a Diákház igazgatójához megtudakolni, hogy kiket kell meghívni „vizionálásra”, és milyen papírokat kell előkészíteni.

A direktor úr eléggé tanácstalan volt. A Diákház román rockegyüttesének előadásait előzetesen nem cenzúrázta senki. De azt azért tudtuk, hogy a magyarokat, nem lehet „csak úgy” a színpadra eresztani. Mert hátha, ki tudja? És különben is, sohasem lehet tudni. Hát menjek Kilyénihez, és ő írja alá nekem a dalszövegeket. És ezzel rendben. Ez számomra is járható útnak tűnt, hisz Kilyénivel az együttes intézményesítése kapcsán már igen pozitív tapasztalatokra tettem szert.

Volt írógépem (minden évben elballagtam vele a rendőrség fegyvernyilvántartási osztályára, és írásmintát adtam – szóval abban az időben az írógép is fegyvernek minősült), a dalszövegeket szép sorjában legépeltem, rövid román nyelvű fordítást is csatoltam, és irány a diákszövetség titkárához, Kilyéni Istvánhoz.

Egy másfél-kétórás műsor alatt 20-25 dalt adtunk elő. Ennél sokkal több dalszövegem volt már akkor Kinde Annamáriától. Így én egy elég vastkos dossziét állítottam össze, és külön egy oldalra csak az éppen soron következő előadás/koncert műsorát gépeltem le.

Bementem Kilyénihez. „Szevasz! Foglalj helyet.” Leültem. Kitettem a dossziét, és elkezdtem mondani, hogy „Azért jöttem, hogy ...” „Tudom” – vágott villámgyorsan a szavamba. Maga elé húzta a dossziét. Átlapozta. Benyúlt a fiókjába, és elővette a bélyegzőjét. „Nekem van egy negyedórányi dolgom. Annyi idő elég lesz?” – kérdezte. És elviharzott. Én meg szorgalmasan minden lap jobb felső sarkába odanyomtam a bélyegzőt.

Negyedóra múltán Kilyéni visszajött. Eltette a bélyegzőt, maga elé húzta a dossziét. „Na, akkor most kezdődik a bogarászás” – mondtam magamban. Kilyéni villámgyorsan minden oldalt aláírásával látott el, a bélyegző alatt. Becsukta a dossziét. Visszatolta. Én a szokásosnál is bambábban ültem, nem értettem, hogy most mi fog következni.

„Még van valami gondod?” – kérdezte. Makogtam valamit. „Ha nincs, akkor mehetsz. És sok sikert!” Kilyéni becsukta a dossziét. Visszatolta az asztalon. „És most mondd el nekem, miből lesz a botrány, hogy meg tudjalak védeni titeket.”

Ezzel a cenzúrázás véget is ért.

Aztán egy szép napon Albert professzor szólt, hogy nincs már cenzúra. Eltörölték. Persze sejtettem, hogy ez így nem igaz. Nevetve kérdeztem, „akkor nem kell többet pecsételtetni?” A professzor úr szintén nevetve válaszolt, „á, dehog, csak homályosabb lett a folyamat, és kell még egy-két bélyegző meg aláírás.”

A cenzúra „megszüntetéséig” a dolgoknak volt egy többé-kevésbe előre látható rendje. Az ember tudta, hogy ki a cenzor. A cenzor meg tudta, hogy ő dönt. Volt, akivel tárgyalni, ha kellett. Nekem Temesváron nem kellett tárgyalnom. Soha.

Szóval a cenzúra „eltörlése” teljes káoszt hozott, hisz nem lehetett tudni, hogy ki dönt, ki felel a dolgokért. Formálisan senkinek nem volt aláírási joga. Noha mindenki tudta, hogy a cenzúra „eltörlése” nem azt jelenti, hogy mindenki dönt a saját dolgai felől, hanem hogy borzasztóan nehéz lesz aláírásokat, bélyegzőket begyűjteni a már nem cenzúraköteles anyagok nyilvánosságra kerüléséhez.

Temesváron ezt is nagyon ésszerűen oldották meg. Legalábbis a magyar diákrendezvények esetében. A Garabonciás-dosszié minden oldalára (minden dalszövegre) került még egy bélyegző és aláírás, az Egyetemi Pártbizottságé, hogy ismerik az anyagot.

Azután Albert professzor úr mondta, hogy menjek el a Szocialista Nevelés és Kultúra Temes Megyei Tanácsához. Hát elborult a jókedvem. Sejtettem, hogy ez valami közvetlenül a Párt által felügyelt társaság. Szóval „menj el oda, és keresd, fiam, Csizmarik Lászlót”. Mondtam, hogy tartok az egésztől, nem ismerem Csizmarikot. „Menj nyugodtan, keresd meg. Becsületes, derék ember az” – biztatott Albert tanár úr.

Beléptem. Köszöntem: „Bună ziua!” Magyarul fogadta. Mondom a nevem, „tudom, fiam”. Mondom, hogy Garabonciás – „tudom, fiam”. Mondom, hogy valami jóváhagyás, engedély kellene, mert ugye cenzúra nincs... És pont, mint egy évvel korábban Kilyéninél. Maga elé húzta a dossziét. Átlapozta. Benyúlt a fiókjába, és elővette a bélyegzőjét. „Nekem van egy negyedórányi dolgom. Annyi idő elég lesz?” – kérdezte. Én meg szorgalmasan minden lap jobb felső sarkába odanyomtam a harmadik bélyegzőt.

Amikor visszajött, szó nélkül kinyitotta a dossziét, minden oldalt aláírt a bélyegző alatt. Déjà vu: Csizmarik becsukta a dossziét. Visszatolta az asztalon. „És most mondja el nekem, miből lesz a botrány, hogy meg tudjam védeni magukat.”

1989 decemberében Csizmarik azok között volt, akiket Temesvár szívében lőtttek. A legenda szerint, zenetanár lévén, a *Deșteaptă-te române!* című dalt tanította az utcán a fiataloknak. Eközben érte a lövés. Holtteste eltűnt.

Visszatérve a dalszövegek temesvári cenzúrázására: ezek után én már csak az adott koncert repertoárját vittem „engedélyezésre”, hisz előzőleg az összes dalszöveg már engedélyezve volt. Ez történt Kilyéni Istvánnál, amíg volt cenzúra, majd Csizmarik Lászlónál a cenzúra „megszüntetése” után.

Albert Ferenc professzor úr volt a hierarchia csúcán,⁴ ő nem közvetlenül felügyelte a rendezvényeket, hanem Temes megye minden magyar kulturális megnyilvánulásának felügyelője volt. De, utólag derült ki, hogy a Garabonciás esetében is ismerte a dalszövegeket, követte pályafutásunkat, és amikor mégis botrány lett, mégpedig nagy, akkor, ő volt az, aki a legtöbbet kockáztatott, hogy megvédjen bennünket.

És persze, ott volt „Bátyám”, Bárányi Ferenc doktor (későbbi lépviselő, egészségügyi miniszter) és írószövetségi tag. Gyerekei voltak velünk egyidősek, ennek ellenére harsányan bátyámnak szólított. Minden előadásunkon ott ült az első sorban, Albert professzor úr társaságában.

„Bátyám” a temesvári Megyei Kórház Intenzív osztálya volt. Nem félrefogalmazás. Egyszemélyes intézmény volt. A város és a térség mindenki által (jó, igaz, a szekut kivéve, mindenki által) tisztelt, szeretett figurája. Jó nevű író is volt ugyanakkor. Teljes tekintélyével, tudásával, befolyásával támogatta, védte is, ha szükséges volt, a temesvári magyar diákok minden rendezvényét, kezdeményezését. Önzetlenül tette. Közösségi elkötelezettségből. És mindig szolidáris volt azokkal, akik gyakran karrierjüket, állásukat is kockára tették egy előadás megvédéséért.

„Bátyám”-nak is köszönhetően Temesváron olyan volt a cenzúra, amilyenek a Jilaváról „élve” előkerült filmek, a Román Rádió archívumában megmaradt hangfelvételek tanúsítják. Szerintem ma is, bármikor vállalható dalok hangzottak el.

„...Addig üssed, míg meleg / Csak ne falba, szép fejed! ...” – Cenzúra a Román Televízió magyar adásánál, Bukarestben

■ Történetünk, vagyis dalszövegeink szempontjából a legfontosabb a Román TV magyar adása. Bodor Pál tartotta a hátát, de a mindenes Boros Zoltán volt.

A rendszernek óriási melléfogása, egyben a romániai magyarság nagy szerencséje volt, hogy Bodor Pált a televízióhoz nevezték ki. Bodornak, bár nem volt magas rangú pártbeosztása, óriási politikai háttere volt sógorának, Gere Mihálynak köszönhetően, Gere 1965-től az utolsó pillanatig, 1989-ig az RKP KB teljes jogú tagja volt. A legszűkebb vezérkarba is folyamatosan beletartozott, a „Pártgazdaság” nagyhatalmú vezetője volt. Annak idején Ceaușescuval együtt volt bebörtönözve. Innen a korszak végéig tartó szoros bizalmi kapcsolat kettejük között.

Bodor ezt a családi kapcsolatot a lehető leghatékonyabban használta fel a Román Televízió nemzetiségi adásainak javára. Nota bene, Bodor elegáns stílusú, nagyszerű humorérzékű világfí volt. Ez érezhető volt a szerkesztőségen belüli „cenzúrázáson” is. De az adásba kerülő műsorszámokon is. A „nagy” adásba már hosszú idő óta csak öltönyben, nyakkendősen feszengve mehettek adásba a román együttesek. Eközben mi a magyar adás számára farmerben, farmerdzsekiben, szakállasan (!!!) filmeztünk. Sőt nemegyszer a rendező javasolt a dalokhoz találó ruhákat a kelléktárból – véletlenül sem öltönyt és nyakkendőt.

Természetesen voltak azért kisebb viták, alkudozások, és főleg stiláris korrekciók. Boros Zoltán Bodor Pál távozása után is nagy mutatványokkal vitte át szövegeinket az egyre szigorodó akadályokon. Egyszer történt meg, hogy a Bodor után kinevezett főszerkesztőhöz bevitt Boros: közösen próbáljuk kimagyarázni az egyik dalszöveget. „Fecske nem száll, béres nem arat” – így a Weöres Sándor-vers, mire a főszerkesztő: „a sokoldalúan fejlett szocialista társadalmunk mezőgazdaságában nincs kizsákmányolás, béresek nem dolgoznak.” Én addig élőben ilyen blódséget nem hallottam. És akkor még nem ismertem Bacsó Péter filmjét, *A tanút*. Szóval eléggé hálátlan gondolatokat küldözgettem Boros felé, mert ha most itt kitor belőlem a röhögés, akkor annak nemcsak a Garabonciás issza meg a levét. Jó mélyeket szuszogtam, nyeltem is nagyokat. Boros meg mind taszigálta felém a döglött forró krumplit. Na, végre sikerült tisztelettudó kifejezést öltenem, és mint az ártatlan szüzek kara, elpihegtem, hogy ez egy gyerekkers, és itt tényleg nem az „ember ember általi kizsákmányolását” ünnepli a költő. Hanem, hogy a „béres” milyen szép kifejezés, és milyen hasznos a gyerekeknek. Meg egyéb ilyen zagyvaságokat, mindent, ami eszembe jutott, mondtam, mondtam megállás nélkül. Ritkán fordult elő velem, hogy ennyire tudatában legyek a szégyenteljes badarságoknak, amiket mondok.

Szerintem a főszerkesztőt nem győztük meg, de elhúlt attól a határozott és kíméletlen arcátlanságtól, amivel hülyét igyekeztem csinálni belőle egy dalocska érdekében. Megcsóválta a fejét, lemondóan legyintett... és elengedte a szöveget.

„Rúgnak, ha pénzed nem marad / így igaz társadalmilag” – Dalszövegek változtatása

■ Az alábbi bekezdést minden dalszöveg elé oda kell képzelni.

Képzeljük tehát el, a fázó, nyomorgó, éhező, rettegő országot, amely momentán éppen a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom és az azt benépesítő „új ember” létrehozásán fáradozik éjt nappá téve. Napfényes jövő, dicső (nemzeti) múlt, egymást érő győzelmek, egymás hegyén-hátán tornyosuló, nagyszerű megvalósítások, derülátó, bizakodó öregek és fiatalok hazája ez.

És akkor itt van ez a dal, melyet utólag, az 1964-ben létrehozott Electrecord hanglemezkiadó, egyedüli magyar dalként, 2014-ben beválogat az első 50 év, „minden idők legjobb” felvételei közé:

Tájékoztató arról, hogy végső soron mire megy ki a játék. Kis dallal a pénz hatalmáról

A cél még távol de van már
egészen megkomolyodnál
de elriaszt az unalom
melléd ül, hosszú utakon

Már tudod hogy mi várhat
nem építsz kártyavárat
a bizonyosság kulcsra zár
a kérdés mégis rád talál

Arra megy ki a játék
hogy belőled ember váljék
a kapuk nyílnak előtted
a lapjaid még fehérek

Nekem csak annyi marad
ha te is eladnád magad
énekelnék egy dalt neked
lehet ismered a szöveget

Kis dal:
a pénz hatalma véges
ez nem lehet kétséges
rúgnak ha pénzed nem marad
így igaz társadalmilag

Arra megy ki a játék
hogy belőled ember váljék
ne gubózz be a csendbe
teremtsd újra a rendet te

A Boros Zoltántól tanult „trükkös megoldással” sikerült a fenti dalszöveget megmenteni – persze a Boros hathatós közreműködésével. Eleve megmentettük a dalt, ugyanis van egy strófája, amely – bár elég kemény – mégis úgy éreztem, tompítja a szöveg politikai (hatalommal kötekedő) életét. Ám van benne egy szó, ami akkoriban még nem volt szalonképes, de tény, hogy az adott kontextusba talál – az aláhúzott szövegrész.

Eleve az illető refrén nélkül rögzítettük a dalt. Boros meg véres karddal a szájában vonult a cenzorhoz: ezt a borzasztó szövegrész kivágtam. A többi „elviselhető”, nem olyan nagy durranás, nem is nagyon érdemes foglalkozni vele.

„A cél még távol, de van már”⁵ – a cél, mindannyian tudjuk, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom létrehozása. „Már jól tudod, mi várhat / Nem építesz kártyavárat” – jövőnket illetően illúzióink sincsenek már. „Nekem csak annyi marad, / Ha te is eladnád magad” – se szeri, se száma a rendszert ajnározó, lihegve szolgáló lakájoknak. Élőben akkor is, ma is változatlan szöveggel énekeltek/énekelem a dalt.

A következő dalszöveg az egyedüli, amit nem Kinde Annamária írt, hanem jómagam.

Érdekes módon, ugyanaz a szó, mint az előbbi dalszövegben, kikerült, de nem a cenzúra miatt, hanem stílárís megfontolásokból.

A karrier

Kezében ünnepélyes
diplomatafészek
sötét öltöny, nyakkendő,
magabiztos tartása,
önérzetes fiatalember
már távolról is látszik
a társadalmi számléltrán
görcsösen felfelé mászik
ujján vaskos aranygyűrű
diszkrét eleganciával csillog
svájci az óra, angol a tolla,
japán a zsebmagnója
legújabb típusú számítógépét
ötezerért vette
még pelenkás volt, de már készült
a „kárrierre”
popzenére ritkán táncol
akkor is csak tangót
vasárnap a családdal együtt
koptatják a korzót

bájos szabványmosollyal
udvarol a kiválasztott hölgynek
energiát nem szívesen veszít, mert az
árt
a „kárriernek”
egyszer egy vizsgán elkapták
Istenem, hát puskázott,
azóta mintázom gerincéről
a rugalmasságot
ha kérdezed, hogy mit miért tesz
hallgat, nem felel
mert számára mindennél fontosabb
a „kárrier”
lefelé rúgni felfelé nyalni
az életfilozófiája
mindegy hogyan és mindegy, hogy hol
csak magát egy csúcson lássa
ha kérdezed, hogy mit miért tesz
hallgat, nem felel
mert számára mindennél fontosabb
a „kárrier”

Az öltöny + nyakkendő + diplomatatáska számunkra a hatalom képviselőinek egyenruhája volt, s mint ilyent kítűnően utáltuk. Ezzel szemben mi minden-hova farmerben mentünk – volna. A diplomatatászkák akkor jelentek meg, és az apparatcsikok státusszimbólumai voltak. Az indító „célzás” tehát egyértelmű.

A proletariátus szoros szövetségben a dolgozó parasztsággal elutasítja a hivalkodó luxust – ezt hirdeti a Párt – kissé ellentmondásban a dal főhősének vaskos aranygyűrűjével, a svájci (kapitalista!!!) tollal, a szocialista kereskedelembe, csak a „dolláros” üzletekben vásárolható (kapitalista japán!!!) zsebmagnóval.

A temesvári magyar napilapban Vajda Sándor, a bukaresti (tehát országos terítésű) *Ifjúmunkás*ban Boros Zoltán sietett a gátlástalan (nekünk persze nagyon is tetsző) hozsannázással. Vajda ideológiai, Boros zenei szempontból igyekeztek körbebástyázni a dalt. Végül Temesváron mégis ez a dal volt az ürrügy a velünk (Garabonciás és holdudvara) szembeni – példastatuálási próbálkozásnak. A temesvári magyar elitnek (Albert Ferenc, Kilyéni István, Csizmarik László, dr. Bárányi Ferenc) köszönhetően a próbálkozás, több hónapos huzavona után, sikertelennek bizonyult.

A dalban egy igaz történetet rögzítettem: „egyszer egy vizsgán elkapták / Istenem, hát puskázott” – én még a tételelem kidolgozásával kínlódtam (szóbeli vizsga volt) – de már tudtam, hogy a történetből dal lesz. És még a vizsgám is sikerült, nem kellett „jegyemelésre” mennem.

És következett a bukaresti cenzúrázásra való felkészülés. Boros finoman, de nagyon határozottan jelezte: az aláhúzott szövegrész helyett más, szalonképebb kell. Az egész dal eleganciáját rontja a durva megfogalmazás. Nyűgölődtem, hogy a „kemény” megfogalmazást tompítani akarja, de akkor jött a másik érv: kítűnő csapda. Helyettesítjük a szövegrészt valami hasonlóval, a véres kard felmutatható, a többi könnyebben megvédhető.

Mind a mai napig a „lefelé mérges, felfelé mézes az életfilozófiája” szöveggel énekelem a dalt. Valójában már akkor is hálás voltam Borosnak a stíláris beavatkozásáért.

Ha olyan valaki olvassa ezt itt, aki ismeri Boros Zoltánt, kérem, szóljon neki: ezért is hálás vagyok.

A tabutémákról beszélünk. De mi történik, ha olyasmiről beszélünk, ami ugyan nincs, hiánycikk, de a hiánycikkekről beszélni: tabu. *A kényelem lételem* című Kinde-dal⁶ pimasz ártatlansággal sorolja fel egy átlagos konyha felszerelését, amelyről mindannyian tudtuk, hogy ha éppen van, akkor sem lehet használni az élelmiszerjegyek, havi adagok korszakában – hát dalnok és közönség „át-hallja” és értelmezi a zseniálisan kódolt szöveget. A dal „robban”. A közönség cinkos nevetéssel tapsol. A cenzor, ha letiltja, egyetlen indokkal teheti: csak.

És most következzen az öncenzúra, a gyalázatos, minősíthetetlen öncenzúra, brüllírozó példája.

A városban

van mikor az utcai lámpák
szelíden reszkető csillagok
van mikor a csend köpenyében
alvó városban dúdolok

aszfaltton koppanó gesztenyék
levélszőnyeg terül eléd
házak közt szelídül a szél
máshol már nem is élhetnél

az éjjeli város fényei
a hajnali város hangjai
nappal az utcák képei
életemnek részei

csak tükörkép az életem
még önmagam sem érthetem
úgy érzem

az éjjeli város fényei
a hajnali város hangjai
nappal az utcák képei
életemnek részei

(a kis terek éjjeli fényei
az ébredő hajnalok hangjai
a nappalok mozgalmos képei
életemnek részei)

Az aláhúzott szövegrész helyett eredetileg ez állt:

ha az utcán vidámak az emberek,
ha néha kétségek közt tévelygek,
úgy érzem

Még kínosabb a refrén helyzete. Az eredeti szövegnek kézzel Kinde által küldött változata elkallódott. Csupán a hangfelvételre előkészített kottában van ez a szöveg. A hajdani kottában és a hangfelvételen (a film nem került elő Jilaváról) viszont a kerek zárójelbe tett, áthúzott szöveg látható/hallható. Már nem emlékszem, mi történt a refrénnel. Tartok tőle, hogy ifjonti magabiztosságom (értsd pökhendiségem) áldozata lett a gépelt „kézirat”.

A dalszöveget nagyon szeretem, hisz egy őszi délután megtett temesvári séta nyomán született. De működésbe lépett az emberileg is minősíthetetlen öncenzúráram. Attól tartva, hogy a cenzor belekőthet abba, hogy a sokoldalúan fejlett szocialista társadalomban egy fiatal nem tévelyeghet (az csak a züllött kapitalizmusban történik meg, de ott állandóan) és főleg nem „kétségek közt”, hisz a párt dokumentumai pontosan előírják a napfényes jövőt, megkérdeztem a zenei szerkesztőt, mit szól. Kockázatot jelenthet az ominózus mondat? A zenei szerkesztő azonos gondolatmenettel jutott arra a következtetésre, jobb, ha meg sem próbáljuk, nehogy mindenestől kivágja a cenzor.

A dallamot az eredeti szövegre írtam, találtam tehát szavakat, melyekkel az eredeti szöveget helyettesítettem.

Az eredeti kézirat (fél vonalas füzetlap, puha grafitceruzával, nagy nyomtatott betűkkel írott szöveg) elkallódott, csak a próbákra és a cenzúrához selyempapírra átgepelt, már általam módosított szöveg maradt meg.

Aztán 2018-ban, a *Garabonciások* című kötet egyik könyvbemutatójára készülődve, gyakorlás közben, derült égből belém csapott... illetve eszembe jutott az eredeti szöveg. És azóta újra az eredeti szöveggel énekelem.⁷

Az *Iskolaidő* is Kinde első temesvári látogatásának eredménye. 1977-et írunk. Az egyetemi tanévkezdéskor még gyönyörű az idő. A Gerhardinum épületében akkor a villamosmérnöki kar működött, ott üldögéltünk az előadóteremben – fel sem tűnt senkinek az egy szem idegen. Átléptünk a könyvtárba is, majd a Jenő herceg téren kötöttünk ki. Üldögéltünk a padokon, már ott, ahol a galambok nem ülték volt össze a padokat. Nézegettük a Szentháromság (pestis) szobrot, és nevetgélünk, mert a villamosáram spórlása miatt a szökőkút száraz volt. Galambok pihentek a szökőkútban. A Phoenix együttes tagjai, illegálisan, nemrég távoztak Marshall hangládákba kucorodva a sokoldalúan fejlett szocialista társadalomból. Iskoláról, zenéről, (uram bocsá’) könyvekről beszélgettünk. Kinde, úgy emlékszem, jegyzetelt valamit. Aztán küldte levél helyett az *Iskolaidőt*. És készültünk a cenzúrázásra.

Iskolaidő

ma is mint minden reggel
felcsörgetett a vekker
ma sem kért ma sem simogatott
kérvényt sem írt hogy kelj fel

megint előadóterem
meg-meglazuló figyelem
az ablakon benevet a nap
csak nehezíti dolgotat

de nem engeded el magad
dolgozik az öntudat
beszélni sem lehet veled míg
keményed töröd a fejed

ma is mint minden délben
galambok búgnak a téren
a szökőkút ami nem szökik
őrizgeti a cseppjeit

körülrajong a délután
rohansz a dolgaid után
jó lenne egyszerűen ülni
a könyvtárt messze elkerülni

de nem engeded el magad
dolgozik az öntudat

beszélni sem lehet veled míg
keményen töröd a fejed

a dal rólad szól hallhatod
legalább ez legyen zeneadagod
és akkor majd elviseled
a szédítő iramot

Boros Zoltán elolvasta, és azonnal a fejéhez kapott. Mi ez, hogy a szökőkút, ami nem szökik? Próbáltuk magyarázni, hogy áramszünet, hogy vízhiány, hogy a szökőkutat a (béke)galambok, akárcsak a Császár őfelsége portréját a legyenek, és, hát, hogy a „fiúk” hangládákba kucorogva szöktek.

Hát ez az, mondja Boros. Ilyenkor temesvári együttes az mondja, hogy „szökik”? Azonnal lefejeznek. Mindannyiunkat. Próbáltuk mondani, hogy nem szökik, hanem NEM szökik, vagyis éppen fordítva. Mire Boros, jó-jó, a cenzor se hülye. A legalább kétolvasatú „áthallás”-ból minimum az egyiktől nagyon ideges lesz. A másiktól „csak” ideges lesz. És nem a kódolt üzenetbe köt majd bele, hanem abba, hogy ilyen nincs, hogy a szökőkút szökik, vagy nem szökik. Mindegy.

Már az is kockázatos „hogy dolgozik az öntudat”. Hisz a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság kommunista öntudattal építi a sokoldalúan fejlettet. És akkor rázzátok itt a pofonfát. Az „öntudat” kifejezést szinte kizárólag munkásmozgalmi kontextusban szabad használni. És ettől nagyon ideges lesz a cenzor, mert abba, hogy valaki öntudatosan tanul, nem lehet belökötni, noha ebben a párosításban, hogy „dolgozik az öntudat”, előbb tör ki a röhögés az emberből, és utána fogja fel, hogy nemcsak a szavak társítása, de a kódolt üzenet is...

Szóval a nem szökő szökőkút helyett legyen valami más, és ha ez a kiálló kampó nincs, akkor a cenzornak se lesz – reméljük – erősebb kapaszkodója, és megmenekül a dal.

„A szökőkút, ami nem szökik” helyett lett lagymatag „a szökőkút, ami álmodik”. De csak a hangfelvételen. Élőben mindig az eredeti szöveggel énekeltek.

A közönség, nemcsak Temesváron, nagyon pontosan tudta, hogy ki (Phoenix) és mi (édesvíz). Negyven (vagy ötven?) évvel később, önmagamtól meghatódva énekelem, „jó lenne egyszerűen ülni / a könyvtárt messze elkerülni”, és arra leszek figyelmes, hogy több hangon énekelek. Hajdani temesvári diáktársam, ma jó nevű rádiós, átszellemülve éneklé velem. Lám, lám. A politikai üzenetnél is erősebb a hitelesség, az őszinteség. Hisz nincs olyan hajdani egyetemi hallgató, aki át ne érezné a kellemes séta versus könyvtárban való kemény tanulást tragikumát.

És végezetül egy olyan szövegről, amely egy vesszőmódosítás nélkül „ment át”: a *Vallomás*.⁸ Kinde természetesen itt is derűs nyugalommal űz csúfot a minket körülvevő sokoldalúan fejlett szocialista társadalomból. A szorgalmas állampolgár a bányák, gyárak, építőtelepek, kollektív gazdaságok hangyája kellene hogy legyen. De akkor se (és most se) lesz szorgalmas állampolgárnak háza, luxusautója. És máris ki- és összekacsintunk. Hisz saját háza, luxusautója elsősorban az apparatcsiknak volt. A hétvégi ház birtoklása tilos volt. Mégis kinek lehetett, ha nem a szekusnak, apparatcsiknak. A „vízöblítéses hétvégi trónus” igen elegánsan mond véleményt hősünkről és az egész rendszerről. Mellékes a fizetéshez? A szocializmusban?! Angol (!!) nyelvőrára magántanárhoz járatni a gye-

reket? Csak a kiváltságosok engedhették meg maguknak, és csak nekik engedte-tett meg.

És mára már azon is túl vagyunk, hogy Újgazdagék gyereke tűzpiros olasz luxus Masseratijával lekaszált a járdán gyanútlanul bandukoló gyalogosokat...

Jilaváról összesen 75 percnyi Garabonciás film került elő. Ebből bizony, annak idején, nagyon kevés dalszöveget kellett megszeliidíteni, hogy a cenzúrán átmenjen. Ezt elsősorban az akkori temesvári és bukaresti magyar elit már nevesített tagjainak köszönhetjük: Albert Ferenc professzor úrnak, Kilyéni Istvánnak és Csizmarik Lászlónak Temesváron, Bodor Pálnak és Boros Zoltánnak Bukarestben.

■ JEGYZETEK

1. Liviu Malița: *Ceașescu színházba megy. A hivatalos román cenzúráról*. Színház 2009/5. <http://szinhaz.net/2009/05/08/liviu-malita-ceausescu-szinhazba-megy/>
2. Györfly Gábor: *Kommunista cenzúra a XX. században*. In: Jankovics József – Nyerges Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai*. II. Nemzetközi Magyarstudományi Társaság, Bp., 2004. 426.
3. UASCR – Uniunea Asociațiilor Studenților Comuniști din România.
4. „Cenzori funkcióban közrejátszott egy román kolléganő, akinek esetről esetre fordítottam a szövegeket. Colțescu Gabriela filozófiatanárnő, igazi temesvári, aki mindvégig jó társnak bizonyult ebben a történetben.” – jelezte Albert Ferenc professzor úr egy, a régmúltat idéző levelében.
5. Néhány évvel később Bródy János hasonló konstrukcióval mondja, hogy „a helyzet az jó, de nem reménytelen”.
6. Szövegét lásd a *Korunk* 2016/7-es lapszámában.
7. Ez a változat olvasható a *Korunk* 2016/7-es lapszámában.
8. Szövegét lásd a *Korunk* 2016/7-es számában.

